

MIÉRT HANYATLANAK LE A BIRODALMAK?

Úgy tűnik, a XX. század egy olyan korszaknak bizonyul, amelyben a birodalmak lehanyaglanak, majd darabokra hullanak, mintha valamilyen ragályos betegség pusztítana közöttük. Az első világháború megroppantotta az Osztrák–Magyar Monarchiát, a török és a német birodalmat, és az orosz birodalomnak is újjá kellett születnie ahhoz, hogy fennmaradjon. Röviddel a második világháború után India elvesztésével a kimerült brit birodalom többé már nem tekinthette magát impériumnak, és e változást úgy tette elviselhetővé a maga számára, hogy a szimbólumok szintjén azt a látszatot keltette, mintha átalakult volna a Brit Nemzetközösséggé. Ezután a brit gyarmatbirodalom – eltekintve néhány kisebb zavartól, mint amit például Ciprus és Aden jelentett – soha nem látott könnyedséggel esett széjjel. A francia birodalom összeomlása már nem bizonyult ilyen egyszerű esetnek, és egy súlyos alkotmányos válságnak kellett bekövetkeznie ahhoz, hogy lemondjon Algériáról. A belga birodalom sohasem volt igazán komoly alakulat, és a háborúban vesztes hollandok sem tetszeleghtettek sokáig kelet-indiai birodalmi öltözetükben. Portugáliában pedig, akár csak Franciaországban, alkotmányos válság indította el a birodalom gyors felbomlását.

A fenti példák azt mutatják, hogy a brit és a holland impérium kivételével a birodalmi alakulatok az anyaországban bekövetkező alkotmányos válságokkal egy időben, illetve azok közvetlen következményeként omlottak össze. A birodalmak megszűnéséhez tehát a hatalom kereteinek és stratégiáinak kellett alapvetően megváltozniuk, mégpedig olyan értelemben, hogy megtört annak a társadalmi-politikai csoportnak a hatalmát, mely a birodalmi eszmét használta legitimációjaként.

BIRODALMI LEGITIMÁCIÓ

Az előbbi állításból jobban megérthető, hogy miképpen épülnek fel a birodalmak. Kiinduló modellként a következő tényezőket tekinthetjük kulcselemeknek. Elsőként azok említendőek, melyek saját legitimációjukat biztosítják. Minden birodalom bizonyos mértékig saját magát legitimálja valahogy úgy, hogy „azért alkotunk birodalmat, mert birodalmat alkotunk”. Ezen állítás végsősoron az „Istentől való” fogalmára vezethető vissza, azaz, hogy a birodalmak nem e világi eredetűek, és hogy létezésük célja tovább már nem vizsgálható. Kínában „a mennyei felhatalmazás” doktrínája például nyíltan erre az alapelvre épült. A középkori Európában pedig a pápaság és a Német-római Birodalom közötti vita hasonlóképpen tartalmazott az isteni legitimációra utaló elemeket.

A nem e világi eredet eszméje főképp a felvilágosodás után háttérbe szorult, bár teljes egészében sohasem tűnt el, és egy mélyebb, érzelmi szinten fennmaradt mind az uralmon lévők, mind az alávetettek esetében. Tulajdonképpen a birodalmak legiti-

mációja – amely Max Weber tradicionális legitimitástípusának egy változataként írható le –, amely általában elegendő önbizalmat adott az uralmon lévők számára, hogy hatalmukat erős kihívások ellenére is megtartsák.

A tradicionális legitimitás hanyatlása, mely az anyaországban a modern tömegdemokrácia és tömegpolitika előretörésével egy időben következett be, közvetlenül megkérdőjelezte az isteni legitimitást, és így maga után vonta a birodalmak bukását is. Az ottomán és az osztrák–magyar birodalom összeomlása egyértelműen beleillik az előbb felvázolt modellbe. A szultánnak keresztény alattvalók feletti uralmát biztosító legitimitás már a XIX. század közepére megkérdőjeleződött. A „fiatal törökök” kritikája az állam ottomán természetére vonatkozóan, az öntudatos török nemzeti szolidaritásérzet kialakulása és a háborús vereség összehatásában végképp megrendítette az ottomán legitimitás iszlám elemét, amely máskülönben legalább a kalifátus egy változatának fennmaradását biztosíthatta volna. Emellett az is a bukást siettetette, hogy az antant hatalmak mindent megtettek, hogy kihasználják a kialakuló közel-keleti arab nacionalizmust, mely lassanként megelégette az ottomán nemtörődömséget és tehetetlenséget. Így, bár a tömegdemokrácia korszaka még nem köszöntött be az Ottomán Birodalomban, a szekularizáció megerősödött, ami elegendő volt a birodalom felbomlásához.

Ausztria–Magyarország esetében a Kaisertreue (császárhűség) alappillére a tradicionális legitimitás volt, azaz, hogy senki sem mert a császár uralmát megkérdőjelező alternatívában gondolkodni. Ennek az összeomlása több olyan válság egyidejű bekövetkezésére vezethető vissza, melyet a birodalom egyenként talán meg tudott volna oldani. Ferenc József halála megfosztotta a rendszert a császár hatalmas személyes presztízsétől és tekintélyétől, s ez már önmagában kiváltotta egy korszak végének az érzetét. Szerencsétlen sorsú utódának, Károlynak már nem volt elég ideje ahhoz, hogy saját tekintélyét megteremtse, miután Ausztria–Magyarország szembesült a háborúvesztéssel, és a közigazgatás pedig nem volt képes arra, hogy ebben a helyzetben összetartsa a széthúzó nemzeti csoportokat.

A nemzeti elv főként azért tudott győzedelmeskedni, mert nem volt olyan birodalmi ideológia, amely sikerrel vehette volna fel a harcot a nacionalizmussal, másrészt a két leginkább birodalmi intézmény, a katonaság és a közigazgatás, a vereség és a sorozatos kudarcok hatása alatt demoralizálódott. Akárcsak az Ottomán Birodalom esetében, itt is inkább a modern, szekularizált világ fenyegetése, nem pedig annak tényleges gyakorlata jelentette a birodalom végét.

Összefoglalva az eddig mondottakat, a tradicionális legitimitás a birodalmak nem e világi eredetűre utaló jegyek tárházának tekintendő, és lassú térvészése – bár nem teljes feloldódása – a „modern” politikai legitimitás folyamatában érzékenyebben érintette a birodalmakat, mint a politikai rendszereket, amelyek más természetű erőforrásokkal is rendelkeztek, s ezért az átalakulást kereteik megváltoztatása nélkül tudták végrehajtani.

A BIRODALMI KÜLDETÉS

A következő birodalmi alkotóelem az úgynevezett „civilizációs misszió”, amely azt jelenti, hogy a birodalmi központ „magasabb rendű” értékeket ad át a „sötétségben élő barbároknak”. Ez olyan formákban jelentkezett, mint például „a fehér ember kötelessége” az afrikai feketékkel szemben, a keresztény misszionáriusok tevékenysége, az iszlám elterjesztése vagy a periferiális területeknek a birodalomba való bekebelezése oly módon, mint ahogy például Bosznia-Hercegovina 1878-ban Habsburg fennhatóság alá került. Pahlen herceg emlékiratai hasonló esetről számolnak be a cári

Oroszország közép-ázsiai terjeszkedése kapcsán. Kétségtelen, hogy a XIX. századi birodalomépítők ezeknek a misszióknak – bármi legyen is a tartalmuk – különleges jelentőséget tulajdonítottak, különösen azokban az estekben, mikor azok nem európai kultúrákat érintettek. Ez a tevékenységüknek céltudatosságot, morális biztonságot kölcsönzött amellet, hogy szervező energiájukat is megsokszorozta. E tekintetben a „misszió”, bár elkülöníthető a birodalmi legitimációtól, mindenképpen összekapcsolódott vele. Tehát a „misszió” a birodalmi ideológia kifejeződésének tekinthető, és mint minden ideológia, ez is részben hitre épült, amely az általa kitűzött cél elérése érdekében mozgósított. A hit meggyengülése, vagy az ideológia túlzott merevsége előbb vagy utóbb végzetes következményekkel járt.

A harmadik közös elem a birodalmakban, hogy több nemzetet fognak át. Ez a modern kor előtti birodalmakban nem volt meghatározó, sőt az etnikai hovatartozás gyakran összekapcsolódott valamiféle birodalmon belüli funkcióval. Példaként hozható fel az ibo törzs Nigériában, amelyik kereskedelmi és adminisztratív funkciókat látott el, míg a hauszák biztosították a katonaiakat. A szikheknek Indiában a hauszákéhoz hasonló feladataik voltak. Egészen addig, amíg a nemzethez való tartozás nem játszott kiemelkedő politikai szerepet, vagy nem járt komoly politikai következményekkel, a multinacionalitás még stabilizáló tényezőnek is bizonyulhatott, olyan értelemben, hogy a viszonylagosan statikus társadalmakban jól körülhatárolt szerepek kialakítására adott lehetőséget, és így megakadályozhatta az etnikai villongásokat, és meggátolhatta, hogy az impérium ellen politikailag hatékony, és több nemzetre kiterjedő ellenállás szerveződjön.

Mindez megváltozott, amikor a francia forradalommal kezdődően a nacionalizmus uralkodó legitimációs elvvé válik. Ettől a pillanattól kezdve a multinacionális, vagy a látszólag szupranacionális birodalmi státus egyre komolyabb problémákat vetett fel, mivel az uralmon levőknek náluk jóval dinamikusabb politikai erővel kellett versenyezniük. Ismét Ausztria–Magyarország tűnik a legjobb illusztrációnak, bár hasonló példaként szolgálhat a sah megbuktatása utáni Irán, ahol egy rövid ideig komoly kísérletek történtek az azeri vagy a kurd politikai közösségek megteremtésére, vagy Etiópia, ahol Hailé Szelasszié végzetesen meggyengült uralmát hihetetlenül gyorsan szaporodó nemzeti mozgalmak követték, melyek mind valamilyen új politikai keret megteremtésén fáradoztak. Az utóbbi két esetben a nacionalizmus ez idáig nem volt képes a birodalmi állam feldarabolására, bár mikor ezeket a sorokat írom, az eritreai nemzeti mozgalom sikere biztosnak látszik. Iránban a síita iszlám dinamizmusa Khomeini teokráciájának erőszakosságával és az Irak elleni háború integratív hatásával együtt elegendőnek bizonyult az államon belüli nacionalizmus elnyomására.

Az előbbi gondolatmenetből következik, hogy a birodalmak nem lehetnek demokratikus berendezkedésűek. Amikor a nemzeti elv elfogadottá válik, és a nemzetek valamilyen szintű függetlenség kivívására törekednek, akkor azok már semmiképp sem tekinthetők egy birodalom részének. A két elv összeférhetetlen. A Brit Nemzetközösség érdekes, bár nem túl meggyőző kísérlet a kör négyszögesítésére. Azzal, hogy mára már a „birodalom vége” traumájának a nehezen túljutott, Nagy-Britannia számára ez a közösség egyre kevesebb jelentőséggel és funkcióval bír. Elsősorban egy államközi szervezetet jelent, amely nem rendelkezik semmilyen hatalommal, s amelynek a tekintélye korlátozott, de néminemű befolyással azért bír. Mindenesetre elképzelhető, hogy a földrajzilag összefüggő területeken fekvő és az összeomlás szélén álló birodalmak számára modellként szolgálhat.

A BIRODALMAK ÉS A MULTINACIONALITÁS

A birodalmi tekintély különböző, gyakran jelentősen különböző, politikailag passzív kultúrákat tart össze. Hangsúlyozni szeretném, hogy a birodalmakon belüli kultúrák olyannyira eltérnek egymástól, hogy sohasem olvaszthatók össze egységes politikai-kulturális közösséggé, minthogy a különböző kulturális közösségek tagjainak egy ilyen egységben túlságosan sokat kellene feladniuk kulturális identitásukból. (Ez nem jelenti azt, hogy az egyének ne tehetnének így.) A fenti megállapítás különösen akkor válik nyilvánvalóvá, ha a különböző közösségek között faji vagy vallási határvonalak húzódnak. Ez az a kulturális tényező, amely miatt – a fennmaradás szempontjából nem életbe vágó koszovói problémát leszámítva – Jugoszlávia nem illik bele előző modelünkbe. Az illír ideológia mindig is több volt pusztán fikciónál és a viszonylag egységes délszláv kultúra mint a jugoszláv politikai nemzet alapja, fogalmilag kifejelezhető lett volna. Ugyanez nem volt lehetséges a brit és a francia birodalmak esetében, bár meg kell jegyezni, hogy a portugálok merész kísérleteket tettek ezen törésvonalak áthidalására. Mindenesetre ez nekik sem sikerült.

Az impériumokat a birodalmi kultúra vonzereje is összetarthatja. E kultúrának lehetőséget kell biztosítani az alattvalók számára, hogy lojalitásukkal rangot, hatalmat és vagyont szerezhessenek. Ennek kettős hatása van. Egyrészt biztonsági szelepként szolgál és bizonyos törekvéseket törvényesít, másrészt, felszívja a potenciális ellenerők vezetőit. Ezekre a folyamatokra példa az asszimiláns afrikaiak azon többzetes csoportja, amely a francia közéletben jelentős és jól látható szerepet töltött be, vagy például azok az indiai ezredek, amelyek Európában a második világháborúban – egy olyan konfliktusban, amelyben a legkevésbé sem voltak érdekeltek! – a tengelyhatalmak ellen harcoltak.

A problémák akkor kezdődnek, mikor a birodalmi kultúra elveszíti vonzerejét, mikor az alávetettek arra a következtetésre jutnak, hogy egyre kevesebb haszonnal jár a lojalitás, és a birodalom létét megkérdőjelező alternatívákat kezdenek kidolgozni. Ausztria–Magyarországon ez a folyamat 1914 előtt már meglehetősen előrehaladott volt, akárcsak Indiában az 1930-as években. Világosan látnunk kell, hogy a centripetális és centrifugális erők egy birodalmon belül igen hosszú ideig létezhetnek együtt anélkül, hogy az egyik kioltaná a másikat. Bár bizonyosak lehetünk abban is, hogy idővel az alávetett nemzethez való hűség „racionális” magatartásnak fog számítani a többség szemében. Ebben a pillanatban a birodalom az összeomlás küszöbéhez ér, és már csak erőszakkal tartható egyben.

A következő kérdés az, hogy mi idézi elő közvetlenül a birodalmak összeroppadását? A válasz bizonyos mértékig már benne foglaltatott az előző gondolatmenetben. A kiváltó okokat, elsősorban a legitimációs válságban, az uralkodó elit önbizalmának megrendülésében, változtatásra való képtelenségében, egyre mélyebb önvizsgálatában és az ebből következő demoralizálódásban kell keresnünk. A felbomlást közvetlenül előidéző tényező azonban már nem feltétlenül ugyanaz minden esetben. A háborúk vagy a háborús vereségek a leggyakoribbak, de a kimerülés más formákban is jelentkezhet. Konkrétan: abban az egyre erősödő vélekedésben, hogy a rendszer mint olyan nem képes önmagát reprodukálni, hogy a gazdasági, politikai, és főképp a kulturális és erkölcsi elvárásoknak egyre kevésbé tud megfelelni. Ez az előző okokhoz hasonlóan kiválthatja a birodalom összeomlását. Mindezen esetekben arról van szó, hogy az elit egy befolyásos csoportja felismeri, hogy a birodalom költségei túlságosan magasak, hogy az anyaországban a sürgető feladatok sokasága tornyosul, hogy a birodalmi lét által biztosított rang veszít az értékéből, sőt, hogy nincs is rá szükség. Ilyen körülmények közepette az elit önmagában való kételkedése, önbizalomvesztése átterjedhet az uralkodó réte-

gek egészére és kellő legitimitációt biztosíthat a birodalmi területek feladásához. Ha ilyenkor nem sikerül a birodalmi eszmét megújítani, akkor az adott impérium darabokra hullik.

A SZOVJET BIRODALOM ESETE

Az előbbi tényezők közül igen sok felfedezhető a Szovjetunió esetében is, bár vannak fontos különbségek is. A szovjet kísérlet – bármit is állított az uralkodó ideológia egy szekuláris, történelmi utópia megteremtéséről – valamiféle alternatív civilizáció kialakítására törekedett. Résztvevői sajátos törvények, minták, szokások, célok és erkölcsi értékrend létrehozásán fáradoztak. Más szavakkal, a szovjet eszme arra volt hivatva, hogy kielégítse a népesség minden szellemi és anyagi igényét. Sőt, más birodalmakkal ellentétben, a Szovjetunióban az előbbi igényeket csakis egy sajátos kritériumrendszer alapján kívánták kielégíteni, és minden más szempontrendszer károsnak tartottak. Így a szovjet kísérlet sokkal átfogóbb volt, mint bármelyik más európai birodalomé.

A Szovjetunió esetében a birodalmi vállalkozások fontosabb elemei – a birodalmi legitimitáció, a civilizációs misszió, a multinacionalitás, a nem demokratikus berendezkedés, a különböző kultúrák integrációjának, és a valóságosan is vonzó kulturális értékek megteremtésének a kísérlete – mind-mind egyértelműen megtalálhatóak. Szigorúan véve, a szovjet birodalmi tervben nem érhető tetten a nem e világi eredet eszméje, de a marxizmus-leninizmusban benne rejlő szekuláris, történelmi utópia ígérete ehhez hasonló funkciót töltött be. Legalábbis olyan értelemben, hogy egy olyan eszkatológiát hirdetett, mely hagyományos intellektuális eszközökkel nem ellenőrizhető és nem cáfolható.

Ezek a tartópillérek egyenként megroppantak, és tanulságos megvizsgálni, hogy ez a folyamat hogyan és miért zajlott le. A hagyományos megközelítés a gazdasági tényezőkre helyezi a hangsúlyt, és abban látja a szovjet kísérlet kudarcát, hogy technológiai és anyagi téren a Szovjetunió képtelen volta a Nyugattal felvenni a versenyt. Ez a válasz azonban nem elégséges. A gazdasági kudarc ugyan meghatározó tényező volt a szovjet birodalmi vállalkozás csődjének előidézésében, azt azonban mégsem magyarázza meg teljes egészében. Mert például miért nem tudta a Szovjetunió tartani azt az ütemet a technológiai újítások terén, amit a Nyugat diktált? Miért vallott kudarcot a tervgazdaság? És mindenekelőtt, miért sújtotta a Szovjetuniót kettős válság: gazdasági és politikai, amelyek kölcsönösen összefüggtek egymással?

Ezekre a kérdésekre a válaszok nem állhatnak meg annál a nyilvánvaló ténynél, hogy a szovjet gazdaság nem volt képes hatékonyan működni. Itt a legitimitációval, a politikai rendszerrel mint egésszel kapcsolatos kérdésekről van szó és egy mélyebb szinten arról, hogy miért mondott csődöt a szovjet kísérlet, amely egy alternatív civilizáció megteremtésére irányult? A vállalkozás kiinduló feltételei voltak hibásak. Elérhető volt, hogy a Szovjetunió ne maradjon le a katonai technológia és az űrprogramok versenyében, de csak a rendszer más részeinek túlterhelése árán. Végül maguk a tények lázadtak fel, és a szovjet elit kénytelen volt elfogadni, hogy radikális változtatások szükségesek a szovjet vagy akár az orosz politikai rendszer (polity) fennmaradásához. Az okoknak ezen legmélyebb szintjén az látható, hogy éppen azok az erkölcsi értékek porladtak szét, amelyek egy – bármiféle – szervezett közösség létalapját képezik. Ez aztán a szovjet közösségnek mint olyannak a halálát jelentette.

Ez a nemzetiségi politika területén nyilvánult meg a legeggyértelműbben. Az eredeti elképzelés az volt, hogy az etno-nemzeti identitásokat alá lehet és alá is fogják rendelni egy magasabb rendű szovjet identitásnak. Úgy képzelték, hogy a szovjet ember annyira vonzó minta lesz, hogy a nemzeti csoportok, melyekből jócskán akad a

Ha Szovjetunióban, feladják majd saját etno-nemzeti kötődésüket, és felodódnak a „magasabb rendű” szovjet identitásban.

Ha céljai felől vizsgáljuk, akkor ez a kísérlet nem volt eredendően rossz és tartalmazott pozitív elemeket is. Az a javaslat, hogy a cári birodalom területén élő különböző nemzetiségi csoportok egy jóval dinamikusabb kultúra áldásait élvezhetik, mondjuk az oktatás, az egészségügy és a közlekedés területén, és hogy így megnő az egyén választási szabadsága s javulnak életlehetőségei, igen nagy vonzerővel bírt. A Szovjetunió történelmének kezdeti szakaszában igen sokan – oroszok és nem oroszok egyaránt – komolyan hittek az internacionalizmus jelszavában és abban, hogy egy valóságos kísérlet részesei, amelynek elkötelezhetik magukat. Az azonban már kétséges, hogy valaha is ők alkották a többséget, és persze arról sem szabad elfeledkezni, hogy az előbbi kísérletet rákényszerítették egy jelentős kisebbségre, amelyik azt nem fogadta el.

Az ezt követő időszakban a vezetést elbűvölte saját ideológiája és annak rabjává vált. Elfelejtette és figyelmen kívül hagyta a kísérlet általánosabb céljait és így menthetetlenül a hatalom pusztta megőrzése vált a legfontosabb szervezőelvvé. Ez természetesen aláásta az új ideológiát és idővel az internacionalizmus és az egyenlőség jelszavai kiüresedtek. Ahogy az elnyomás fokozódott és ahogy – a Sztálinnal kezdődő időszakban – a birodalom céljai között egy katonai és ipari komplexum megteremtése vált meghatározóvá, a Szovjetunió lassan elvesztette vonzerejét. Amennyire érdemes lett volna a kért áldozatokat meghozni egy valóságos szovjet „civilizációs misszió” érdekében, annyira kevésbé volt vonzó az orosz szuperhatalom mint cél. E tekintetben különösen figyelemreméltó, hogy a Szovjetunió tényleges eredményei mennyire lehangolóak az emberi kapcsolatok civilizáltságát illetően. A szovjet kísérlet során az egyének közötti kapcsolatok szinte teljesen kiüresedtek, jórészt annak következtében, hogy a magatartás deklarált, illetve íratlan szabályai egymásnak állandóan ellentmondtak, és hogy ebből következően nagyfokú elnyomás volt szükséges a birodalom életben tartásához. Ez az egyének magatartását inkább embertelenné és civilizálatlaná tette.

A SZOVJET BIRODALOM CSŐDJE

E rendszer kiterjesztése Közép- és Kelet-Európára csak még inkább megmutatta annak hiányosságait. Míg a szovjet „misszió” volt némi hitele a korábbi cári Oroszországban, az végképp idegennek bizonyult a birodalomhoz csatolt új területeken. Ebből a szempontból a terjeszkedés alapvető hiba volt, hiszen így világossá vált, hogy a vállalkozás végső soron helyi jellegű, és hogy nem képes a nyugatabbra fekvő más kultúrákat integrálni. Így az erőteljes elnyomás vagy az erőszakkal való fenyegetés az újszerűvé vált.

Sztálin halála után talán még meg lehetett volna valamit menteni e kísérletből. Az elvárások rendkívül kicsik voltak, és az ötvenes években még élt valami az eredeti marxi vízióból. Ezt a lehetőséget azonban elszalasztották Sztálin utódai, akiknek ahogyan sem volt ínyükre a nagyobb döntési szabadság biztosítása, és továbbra is szigorúan ragaszkodtak az előre meghatározott dogmákhoz. Ezzel, de különösen a brezsnyevi korszakkal, a szovjet kísérlet elfajult, megmerevedett és valóságos eredmények helyett csak szavakban haladt előre.

Valahányszor napirendre került a rendszer dinamizálásának lehetősége, a legitimációját, pozícióját és hatalmát féltő szovjet vezetés – mely valóban saját ideológiai prekonceptióinak foglya volt a rabja – megakadályozta. azt. A kigondolt világ, amelyben éltek, meggátolta őket abban, hogy észrevegyék a valóságban lezajló gazdasági,

társadalmi folyamatokat. Manicheus jellegű ideológiájuknak köszönhetően mindent csak feketében és fehérben láttak. A vezetés és a bürokratikus elit, mely hasznot húzott a rendszerből, saját eszméjének a csapdájába esett és onnan már nem is tudott kimászni. Mindeközben a birodalom egész területén egyre nőtt azoknak a száma, akik aktívan keresték az esetleges alternatívákat.

A belső kiéhezettség, a nemzetközi kudarcok, az állandó és feloldhatatlan politikai feszültség, a gazdasági csőd, amely mind egyértelműbbé vált a Nyugattal való összehasonlítás során, együttesen kimerítették a Szovjetunió erőforrásait. Az isteni eredet szekuláris változata, a párt által hirdetett marxista utópia elvesztette vonzerejét és mint erkölcsi vállalás, a hatalmát. A „civilizációs misszió” teljes kudarcot vallott és támadások kereszttüzebe került. A valóságosan is demokratikus választási lehetőségeket egyre hangosabban követelték, s ez ismételten felhívta a figyelmet a kísérlet gyenge pontjaira. A birodalom multinacionális jellege egyre inkább a nemzeti autonómiáért való küzdelmet jelentette és a vezetés sem tudott már úrrá lenni a saját bizonytalanságain.

A birodalom lemondott közép- és kelet-európai gyarmatairól, egyrészt mert felismerte, hogy megtartásuk túlságosan költséges, másrészt mert a birodalom szívében, Oroszországban feladták azt az eszmét – a misszió lényegét –, hogy a nem orosz nemzetiségűeket el lehet és el kell oroszosítani, helyette inkább azt mérlegelik, hogy a birodalmi álmom milyen mértékben károsította saját nemzeti céljait. Most először a történelem folyamán az orosz szeparatizmus komoly népszerűsége tette szert. Mind a cári, mind a marxista-leninista terv kudarcot vallott. A birodalom eszméje fölött győzedelmeskedett a nemzeti lét és a demokrácia iránti igény.

Ezek a folyamatok már komolyan sejtetik, hogy mi lesz az egyik tényező, amely majd meghatározza a kilencvenes évek történéseit: a nemzetállamok ereje, és a nemzeti lét szerepe a birodalmak felbomlásában. A birodalmak sohasem törődtek azzal, hogy alattvalóik támogatják-e őket. Sőt a klasszikus gyarmatbirodalmak akkor kezdtek felmorzsolódni, mikor politikai kérdéssé vált belső támogatottságuk. Másrészt a nemzeti gondolat ma népszerűbb, mint valaha. Ebben az összefüggésben a nemzeti eszme éppen azért válik fontos tényezővé, mert aláaknázza a birodalmakat, s mert a birodalmak sokkal kevésbé képesek alattvalóik igényeit kielégíteni, mint a konszenzuális politikai közösségek. A ma uralkodó közszellem szerint az ilyen közösség létrehozásához, bármilyen hiányosságai legyenek is, a nemzetállam a leghatékonyabb forma.

(Fordította: Melegh Attila.)

ALEKSANDER SMOLAR

A DEMOKRATIKUS ÁTMENET BIZONYTALANSÁGAI

---

1. A VÁLTOZTATÁSOK LOGIKÁJA

A demokratizálódás hullámokban érkezik. Az első hullám a XIX. században keletkezett és 1914-ig körülbelül húsz demokratikus államot teremtett. A két világháború között és a második világháború alatt a totalitárius és önkényuralmi rendszerek hamar megkaparintották a magukra hagyott országokat; nyomásuk alatt visszahúzódott a demokratikus mozgalmak dagálya. A szövetségesek győzelme és a gyarmati rendszer felbomlása a második világháború után újabb demokratizálódási hullámhoz vezetett. A hatvanas évek elején már nagyjából negyven demokratikus állam létezett. A folyamat ezután – elsősorban a harmadik világ országainak válsága következtében – ismét lelassult.

1974-től a demokratizálódás új hulláma árasztja el Európát; először a dél-európai – a portugál, a görög, a spanyol – diktatúráknak vet véget. Ebben a hullámban dől meg később a latin-amerikai diktatúrák legtöbbször, a földrész legnagyobb országaiban, Brazíliában és Argentínában is. A nyolcvanas években eléri Ázsiát, s – többek között – eljut a Fülöp-szigetekig és Dél-Koreáig. A nyolcvanas évek végére, a kilencvenes évek elejére pedig mindenki meglepetésére – behatol a hosszú évtizedek óta kommunista uralomnak alávetett közép-kelet-európai országokba.

Természetes és sok tekintetben jogos az a törekvés, hogy hasonlóságokat keressünk a világ egymástól nagyon is különböző területein zajló folyamatokban.

Latin-Amerikában és Dél-Koreában például, vagy Magyarországon, a több párt képviselőit összefogó parlament áll a politika színpadának előterében. Lengyelországban és Spanyolországban a uralkodó rendszert aláásó politikai változásokat a régi és az új elit közötti szerződés indította el. S még egy hasonlóság Latin-Amerika és Közép-Kelet-Európa között: mindkét régió országaiban fölmerül a hatalmas és erős szomszédhoz való összetett viszony kérdése.

Ne feledjük, hogy a demokratikus átmenet ezekben az országokban a teljes gazdasági összeomlás, a vágatató infláció és a vészes eladósodás körülményei között zajlik ugyan, de vérontás és bosszúállás nélkül.

Mindennek ellenére lényegi különbségek vannak a kommunista országok és a többi autoriter rendszer demokratikus átalakulása között. Az utóbbiak nem tűrik meg az ellenzékot, de – úgy látszik – elfogadnak független társadalmi intézményeket és szervezeteiket, persze csak akkor, ha ezek megőrzik apolitikus jellegüket. A nem kommunista autoritárius rendszerek befolyásolják ugyan a kulturális, a gazdasági és a társadalmi életet, de par excellence politikai eszközökkel. Az ilyen rendszerek demokratikus átalakulása is politikai folyamat, de a stabil demokrácia elérésének esélyeit sok, a politikán kívüli tényező befolyásolja, például a gazdasági fejlettség színvonala, az etnikai kérdések összetettsége, vagy az uralkodó vallás típusa.